

वेदाधिकन्यायनाशायाहृतं यथा "शास्त्रं ब्रह्मविचारस्य मध्यायाः स्युः चतुर्विधाः । समन्वयाविरोधो २हो साधनश्च फलं ४ तथा । समन्वये सप्तविंशतिमस्यत्वे २५ व्युपाख्यम् १ । ज्ञेयं ४ पदमात्रं च चिन्त्यं पादेऽवतुक्तमात् । द्वितीये कृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुत्तरात् । भूत-भोक्तृसुतेर्लिङ्गसुतेऽरस्यविरुद्धता । तृतीये विरतिः सत्त्व-स्पृहायपरिपोषणम् २ । गुणोपसंस्कृतिश्चान्ते बहिरङ्गादि-साधनम् ४ । चतुर्थे जीवतोक्तिः सत्त्वान्तिर्गतिरुत्तरात् १ । ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति ४ पादार्थसंयच्छः । तेन तत्र प्रत्येकं चतुष्टयपादयुताः चत्वारोऽध्यायाः । तत्र शास्त्रं ब्रह्मभिः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यातम् तत्र गौडपादाचार्यश्चट्टाचार्यादिभिरुद्देशितपरतया व्याख्यातं रामा-तुलादिभिश्च विविटाहैतपरतया, वल्लभाचार्यादिभिश्च विमुक्ताहैतपरतया भाष्याचार्यादिश्च हैतपरतया व्याख्यातं तत्तन्मतेषु प्रायेण तत्तच्छब्दे दृश्यम् ।

ब्र(त्र)ह्मयज्ञ पु० ब्रह्मनिमित्तकलक्ष्ययनतदध्यापनानिमित्तको यज्ञः । वेदाध्ययनाध्यापनादौ समरः । "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः" मनुः । "आध्यायो ब्रह्मयज्ञः" विश्वस्मृ० । तेन वेदाध्ययनाध्यापनयोर्ब्रह्मयज्ञता ।

ब्र(त्र)ह्मयष्टि स्त्री ब्रह्मणो यष्टिरिवाचम्बनत्वात् । (वाचन-हाटि) दृष्टो यन्दरत्नम् ।

ब्र(त्र)ह्मयुग न० ब्रह्मा विप्रस्तदुपलक्षितं युगम् । हरिण्य-गर्भस्य विप्रस्तुतिप्रधाने कालभेदे । तत्र हरिवं० २०८ २०९ अध्याये ततः कालादिकृच्छ्रपञ्चवर्तं तदुगं २१० च० उक्तम् ।

ब्र(त्र)ह्मयोगपु० ब्रह्मणस्तत्साक्षात्कारस्य योगः समाधिः । ब्रह्म साक्षात्कारसाधने । समाधिभेदे हरिवं० २१० च० "एष ब्रह्ममयो यज्ञे योगः सांख्यश्च तत्त्वतः । विज्ञानश्च स्व-भावश्च ज्ञेयं ज्ञेयश्च एव च । एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च सम्भवं निधनं तथा । कावः कालश्चैव ज्ञेयो वि-ज्ञानमेव" च विष्णुस्मृतिदिपञ्चविंशे योगे च ।

ब्र(त्र)ह्मयोनि पु० ब्रह्मणो योनिरूपस्तिरत्नम् । १ ब्रह्मगिरो यन्दरः । २ ब्रह्मप्राप्ता पायज्ञाननिवायाश्च "ब्राह्मणा ब्रह्म योनिस्थाः" मनुः । ३ ब्रह्मात्पद्मे ति० । ४ सरस्वत्यां स्त्री जीम् । "सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् । पृथुदंष्ट्रे जल्पपरो जैनं शोभरणं कुरुत् । तत्रैव ब्रह्म योन्यसि ब्रह्मणा यत्नं निर्मिता । पृथुदंष्ट्रे समानित्य सर-स्वत्यास्तटे स्थितः । चतुर्वर्णस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरो-ऽभवत् । ब्रह्माभिधा यतः सृष्टिर्ब्रह्मणोऽव्यक्तजननः ।

सृष्टतो ब्राह्मणा जाता मातृभ्यां कल्पियास्तथा । ऊरु-भ्यां वैश्वरूपातीयाः पदभ्यां मूढास्ततोऽभवन् । चातु-र्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आत्ममस्यान् सुतांस्ततः । एवं प्रति-ष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीति संज्ञितम् । तत्र ज्ञात्वा सृष्टि-कामः पुनर्योनिं न प्रयति" वासनपु० १८४० चत्ते-तीर्थभेदे स्त्री वा जीम् ।

ब्र(त्र)ह्मरन्ध्रं न० उत्तमाङ्गस्य रन्ध्रभेदे । "तयोर्द्वयायज्ञमृत-तमेति" सूत्र्या तद्वज्ज्येण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्ते-रुक्तत्वात् तथात्वम् ।

ब्रह्मराक्षस पु० ब्र(त्र)ह्मा विप्रोऽपि कुर्मभिः राक्षसः । कुर्मणा विप्रयोनिता राक्षसरूपतां प्राप्ते भूतभेदे "संयोगं पतितैर्गत्वा परस्य योषितं तथा । अपहृत्य च विप्रस्यं भवति ब्रह्मराक्षसः" इति मनुः । पतितप्रति-पदेऽपि तद्योनिप्राप्तिः भा० आनु० ११४ च० दर्शिता । तत्रैव वाक्यं अधर्मशब्दे १२१ पृ० दर्शितं तत्र न हरि-वंशवाक्यं किन्तु अनुशासनपर्यवसिति बोध्यम् । पारिभाषिकब्रह्मराक्षसा यथा "मर्त्यः स्त्री कच्छपश्चैव वाजो बहिर एव च । गृहीतार्थं न सुञ्चन्ति पक्षेते ब्रह्मराक्षसाः" व्यवहारप्रदीपः । शिवानुत्तरभेदे भाग० १०६१४ च० ।

ब्र(त्र)ह्मरत्न न० ब्रह्म तज्ज्ञानं रातं यज्ञैः । शुक्रदेवे "ब्रह्म-रातो ज्ञ्यं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि" भाग० २।८२७। २ याज्ञवल्क्ये सुनो हेमच० ब्रह्मरातिरिति वा पाठः । तेन हि जनकाय ब्रह्मविद्यायादानात् तथात्वम् उहदा-हरणकोपनिषदि तत्त्वज्ञा दृश्यम् ।

ब्र(त्र)ह्मरात्र पु० रात्रेरयम् अणु इत० । ब्रह्मस्थानिके रात्रि-शेषभागे सृष्टेर् "उपाहृते ब्रह्मरात्रे" भा० १०६११२८ । व्याख्यायां श्रीधरः ।

ब्र(त्र)ह्मरोति ब्रह्मवर्णं रोतिः । पितृत्वभेदे हेमच० ।

ब्र(त्र)ह्मर्षि पु० ब्र(त्र)ह्मा विप्रः चतुर्ष्वस्तस्यो वा ऋषिः वेदस्य वा ऋषिः कर्त्ता । ब्रह्मस्तस्येव वशिष्ठादिषु । वेदशा-र्त्तेषु २ ऋषिषु हेमच० ।

ब्र(त्र)ह्मर्षिदेश इत० । "कुरुक्षेत्रस्य मत्स्यस्य पाञ्चालाः मूर-सेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मायत्तादनन्तरम्" मनुक्ते कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टये । [ब्रह्मशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(त्र)ह्मलक्षणं न० इत० । ब्रह्मणः स्वरूपतदस्यलक्षणे

ब्र(त्र)ह्मलोकं पु० इत० । ब्रह्माधिष्ठाने भुवने सत्य-लोके "सत्यस्य सप्रवी लोको ह्युपनर्भवादिनाम् ।